

Vatra, vjetar, voda i zemlja

Put starih Slavena ka onome svijetu

Zajedno s Germanima i Baltima Praslaveni su, kako nam pokazuju arheološki tragovi kulture polja sa žarama/urnama, u najvećem broju svoje mrtve spaljivali, iako treba napomenuti da je jedan dio Slavena koji su živjeli na prostoru istočne Europe, nadomak susjedima Skitima i Sarmatima, prihvatilo njihov običaj pokapanja pod grobnim humcima ili tumulima. U svom članku „Dimom u nebo. Obred spaljivanja mrtvih u starim i tradicionalnim kulturama, sa posebnim osvrtom na poganske Slovene“ filolog i indoeuropeist Aleksandar Loma donosi niz zanimljivih jezičnih relacija koje nam pomažu da bolje razumijemo život naših predaka. Loma tako navodi pretpostavku da etimologija riječi oganj, praindoeuropski *(o)gnis, latinski ignis, litavski ugnis, staroslavenski ОГНЬ (ognj), upućuje da je ona upravo označavala pogrebni oganj, vatru u obrednom kontekstu. Slavenski termin oganj - *ognь (ognj) kod Slavena na jugoistoku Europe zamijenjen je vremenom vatra - *vatra koja je u vezi s iranskim atar-/ aθr- te koji se nametnuo kao zamjena za indoiranski *agni- vjerojatno u trenutku napuštanja obreda spaljivanja.

Koliko je pogrebna vatra bila važna poganskim Slavenima, govori nam posredno i do danas očuvana ideja o vampiru ili vukodlaku, pokojniku koji se ustaje iz groba. Riječ vampir je u europske jezike pristigla s područja jugoistočne Europe te se posredstvom austrijskih novina proširila zapadom. Vampir je bio nespokojan mrtvac koji je ustajao iz groba i uznemiravao svoje najbliže. Uz već široko rasprostranjenu ideju da ga se treba probosti glogovim kolcem, isto tako je sve do dvadesetog stoljeća prevladavala praksa spaljivanja leša takvog pokojnika. U tom činu sačuvalo se sjećanje na pretkršćanski obred spaljivanja mrtvaca kod pretkršćanskih Slavena. Objašnjenje značenja južnoslavenske riječi vampir ili ruske упир (upir) dala je T.V. Lukinova navodeći da se radi o izvedenici iz praindoeuropskog (o)n-puros što se reflektira i u staro grčkom a – pyros, „bez vatre“, što je označavao pogrebni obred bez upotrebe inače obavezne vatre. Slijedom toga, vampir je označavao mrtvaca koji je suprotno uobičajenom obredu ostao nespaljen te tako neupokojen luta okolo. Pučka religioznost je razdoblje od četrdeset dana nakon smrti ostavila služenoj religiji - kršćanstvu da putem svoga obreda upokoji mrtvaca i provede ga na drugi svijet. Ako taj obred, prva sahrana nije uspjela te se nakon četrdeset dana mrtvac ustane kao vampir ili

vukodlak, tada stvar u svoje ruke preuzima stara obrednost koja kao riješenje nudi spaljivanje pa se tu radi o sekundarnoj sahrani. Uz nazive vampir ili vukodlak u dubrovačkom kraju pojavljivali su se i nazivi vukozlak, lorko, orho, kudlak, tenac, stjenjak, okamenjak, kosac, nekrštenjak, košac ili kosac i sl. Dubrovački naziv lorko očuvao je uspomenu o demonu ili čudovištu koji jede ljudsko meso u okolici Napulja – Huorco, dok je u italskoj i etrurskoj mitologiji Orcus bio bog podzemlja suparnik neba. Prema Apuleju i Petroniju bio je prikazivan kao demon koji rukama ili kliještima hvata ljude i proždire ih, a prikazivao se kao dlakavi bradati div. Da je orho mogao biti i životinja potvrđuje kazivanje s Pelješca, naglašavajući da je to morala uvijek biti neka dlakava životinja. Lorka je u našem kraju trebalo zapet, destrigat, skonđurat, zakantat ili zaklet odnosno očitati mu molitvu i probosti ga trnovim kolcem. Košac ili kosac bio je također vrsta vampira – smrti koji je poput srednjovjekovne figure smrti kosio ljude. Kada bi takvo biće zakucalo na vrata nije se smjelo pitati „ko si“ jer bi čovjek tada bio pokošen. Zaštita od kosca bio je čin mljevenja žrvnja, mahanje blagoslovljenom pšenicom i palmom, dok je rezanje žile ispod i iznad koljena ili kože ispod nožnog palca kako se ne bi mogao napuhati i kretati, važno za lorka.

Novi posmrtni i nečisti život pokojnika kod starih Slavena usko je vezan uz animizam što potvrđuje i termin vukodlak za čovjeka u koga se nakon četrdeset dana useli đavao. No, osim toga bilježe se i drugotvorenje duše umrlog u zoomorfom obliku ptice, mušice, leptira, zmije i sl. Vrlo opsežan i cjelovit rad na tu temu napisala je Suzana Marjanić u svom članku „Južnoslavenske folklorne koncepcije drugotvorenja duše i zoopishonavigacije/zoometempsihoze“ čije zaključke ovdje iznosimo. Marjanić govori o drugotvorenju duše u životinjskom obliku u trenutku same smrti i to naziva postmortalna duša te privremene smrti, kada je riječ o drugotvorenju duše mitskih bića i nadnaravnih osoba u životinjskom obliku. Ideja o lutanju duše četrdeset dana nakon smrti opće je poznata na našem širem području, no Aleksandar Petrović navodi da se duša tijekom tih četrdeset dana u morf ili obliku životinje; ptice leptira ili neke druge manje životinja, pojavljuje oko mjesta gdje je pokojnik boravio. Četrdeset dana lutanja duše dok je Bog ne primi na nebo, bilo je zapravo krizno vrijeme koje je ustvari figuriralo za vremenski raspon potreban za početak raspada tijela. U ruskom narodnom vjerovanju kako navodi Evel Gasparini, mrtvo srce se raspada četrdeset dana, što je zasigurno uvjetovano i klimatskim uvjetima u kojima određena kultura živi. U ovom slučaju kontinentalnom klimom. U folklornim koncepcijama translokacije duše zoometempsihozna – prijelaz duše u životinjski oblik, imao je posebno mjesto. Kod Poljaka se duša pretvarala u goluba, kod Čeha u pticu koja bi kroz usta umrlog odletjela na stablo i tamo

čekala zbunjena sve dok se pokojniku tijelo ne bi spalilo. Za razliku od Slavena, Helenima je duša (grč. psyche – duša, leptir) bila leptir. Milan Budimir upozorio je da se pojmovima „vještica“ (što ga susrećemo i u Konavlima za leptira) i „vukodlak“ označavao i leptir „mrtvačka glava“ (Acherontia atropos) koji noću leti oko svijetla, kao i manji srodni leptir također nazvan „vještica“, o čemu se očuvala pradavna slika o leptiru kao duši umrlog. Pored spomenutog postojala su i vjerovanja da duša može prijeći u miša, pčelu (pčele ne krepavaju, već umiru, op.aut.), mrava, guštera i sl. Staro vjerovanje koje nalazimo rasprostranjeno po jugoistoku Europe je prelazak nečije duše u zmiyu. Takve zmiye u kojima se naselio duh kućnog pretka nazivale su se „kućaricama“, „čuvarkućama“, „kućnim zmijama“, „sjenovitim zmijama“, one su bile svojevrsan „genius loci“, čuvar doma, vjerojatno inkarnacija prvog pretka, rodonačelnika obitelji. Za takve zmiye vrijedila je zabrana ili tabu ubijanja. S time ćemo zaključiti izlaganje o duši, kako bi se vratili na iznimno značajnu ulogu vatre u Slavena kao sredstva purifikacije i putovanja pokojnikove duše u onostranost.

Arapski putopisac Ibn Fadlan u svom čuvenom opisu slavenskog pogreba iz 10. stoljeća negdje na Volgi, navodi da mu je jedan od prisutnih pokojnikovih sunarodnjaka objasnio kako je način na koji oni – Arapi, pokapaju pokojnika u zemlju da ih kukci jedu, glup i nedoličan, dok ga oni – Rusi, spale u trenu i on odmah odlazi u raj. U Malalinoj Kronici iz 1261. godine nalazimo slična gledišta. Tamo se naime donosi priča, svojevrsni mitem o pravilnom pogrebu, u kojem se kaže kako je Sovij jednom uhvatio vepra i njegovih devet slezena dao sinovima da ih ispeku. Kad je saznao da su sve sami pojeli, odlučio je da se spusti u Had, no to je uspio samo prolazeći kroz devet vrata na koja mu je ukazao jedan od sinova. Na kraju jedan od sinova je pošao u potragu da ga nađe i sahrani. Nakon što ga je pronašao, zakopao je njegovo tijelo u zemlju. Ustavši ujutro Sovij se požalio sinu da su ga čitavu noć jeli crvi i gmizavci. Zatim ga je sin postavio na drvo (običaj izlaganja mrtvih), ali su ga do sljedećeg jutra napadali komarci i pčele. Tek kada su ga spalili, Sovij je izrazio zadovoljstvo rekavši da je spavao čvrsto kao dijete u kolijevci. Kako navodi kronika upravo zbog toga se Litavci, Jatvizi, Prusi i drugi nazivaju „sovijci“, a Sovij sprovodnikom odnosno psihopompom koji odvodi u Had i koji je uveo spaljivanje mrtvih te prinošenje žrtvi „...Andaju i Pekrunacu, i Žvornui ...i kovaču Teljavelju koji je iskovao sunce.“ Pretpostavlja se da je priča o Soviju vezana uz vjerovanja Balta, dok je ona koju donosi Ibn Faldan slavenska. Etimologiju imena Sovij pojedini su autori vezivali uz indoeuropski korijen *sawe- za sunce, a drugi uz litavski šove●jas, strijelac polazeći od semantike srodnog ruskog – „sovati“, „gurati kruh u peć“ i pretpostavke da je takav postupak bio i kod obreda kremacije

u Balta. Možda najizglednije tumačenje ovog imena može se naći u usporedbi s demonom smrti, Vijom, posuđenim iz folklor, po kome je naslovljena i fantastična priča Nikolaja Gogolja. Početni slog „so“ u prethodnom nazivu Sovij označavao bi nešto što je dobro, a susrećemo ga i u praslavenskom u riječi съ-мрт (s-mrt). Budući da je ta imenica izvedena od glagolskog korijena *mer-, umirati, pridodani prefiks съ (s) označavao bi smrt pobliže, kao dobru smrt, te bi to bila imenska složenica. Tako smo sasvim slučajno uvidjeli da je naša riječ smrt zapravo eufemizam kojim se izražava blagodata smrti. Ne ona uvjetovana pogledom u nazad, prema završenom životu, već prema naprijed, prema novom životu u onostranom blaženstvu, a što se kod pretkršćanskih Slavena postizalo učinkom pogrebnog ognja i „dobrog vjetra“ koji je rasplamsavao vatru i vodio dušu u nebo. Potrebno je stoga osim o vatri, reći ovdje ponešto upravo o tom dobrom vjetru. Naziv Vij dovodi se u vezu i s iranskim bogom vjetra – Vayuom. Prema tome, ime Sovij, rekonstrukcijom СѢВЪЈЪ, *Su-veiu - činilo bi složenicu koja bi bila određena hipostaza boga vjetra kome je pridani atribut „dobri“. To nas ne treba čuditi ako znamo da je kod Iranaca postojao i zao vjetar. Dobar Vayu je pravednike za ruku vodio u nebo, a zli Vaju je grešnike sunovraćivao s mosta Chinvat u pakleni bezdan. Vayu je bio čuvar mosta između ovoga i onoga svijeta, odnosno personifikacija zračnog prostora koji razdvaja zemlju od neba na koje putuju duše, psihopomp, ali i duh odnosno dah života. Da je kod Slavena također mogao biti takav jedan bog vjetra potvrdio je akademik Radoslav Katičić. Radi se o ukrajinskom Posvitaču ili u 16. stoljeću Podzvizdu, poljskom Pohvistu, epiklezi Peruna koji vlada vjetrovima, vihorima, a karakterizira ga zvižduk. U pjesmi koju donosi akademik Katičić prigovara mu se zašto nije stišao oluje zbog čega su se brodovi potopili. Pita ga se dalje da li se zabavljao s Mokoši kada je zaboravio da stiša buru. Od njega dolazi utiha.

Nakon vatre i vjetra, element vode imao je ključnu ulogu u poimanju zagrobnog svijeta starih Slavena. Iznimno vrijedan izvor za proučavanje posmrtnih običaja starih Slavena u vezi s vodom je knjiga autorice etnologinje Mirjam Mencej „Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti“ čije ćemo istraživačke rezultate predstaviti ovdje. Slovenski etnolog Davorin Trstenjak još je u 19. stoljeću pisao da su stari Slaveni vjerovali da se pakao nalazi u vodi i da su duše umrlih na drugi svijet morale ići preko vode. U istom stoljeću Aleksandar Kotljarevski, filolog, smatrao je da su ideju o vodi kao mjestu umrlih Slaveni preuzeli od Skandinavaca. Ishodišni koncept o onostranoj zemlji predaka bio je taj da se ona nalazila u središtu svjetskog oceana na otoku ili u oblacima (što je u raznim slavenskim zagovorima bio otok Bujan, kamen Latir, Sionska gora, Lelej gora i

drugi mitološki oronimi), a kasnije se to značenje vezalo uz izvor ili bunar, na mirkokozičkoj razini. Prema Kotljeravskom duša je prelazila veliku vodu plivajući ili uz pomoć brodara na drugu stranu, a postojao je i okrutni običaj utapanja novorođenčadi koja su ostala bez roditelja, kako bi se s njima združili na drugome svijetu. Uz duhove utopljenika, uz vodu su se vezivale i duše umrle nekrštene djece tzv. tintilina našega kraja koji „traže vode ni iz neba ni iz zemlje“ te skaču po stijenama i plaži, ribarima kidaju mreže i krađu ribu, a znaju biti i darežljivi pa pitaju – „Hoćeš li da ti donesem s mora ili skraja?“

Pitanje da li je paljenje tijela pokojnika na čamcu, što susrećemo u nekoliko izvora, slavenski, skandinavski ili germanski običaj, mučilo je brojne istraživače u 20. stoljeću, no za sada ćemo se prikloniti ideji da se radi o skandinavskom obredu koji su usvojili Slaveni. Ruski etnolog Dimitrij Anučin pisao je o pokapanju mrtvih na čamcu i o drugom svijetu preko mora ili rijeke, ali je istraživao i pokop na sanjkama, kao i ulogu konja u pogrebnim običajima. Na primjeru nalaza brončanodobnog tumula 16 iz Kupreškog polja, što ga je iskopao Alojz Benac, otkriva se da je pokojnik bio omotan u najstarije vuneno platno u Europi i položen na saonice. Pogrebna vožnja saonicama zabilježena je u Slavena još u 11. stoljeću, a Milovan Gavazzi je objavio i primjere kod južnih Slavena. Korištenje saonica u najvećem broj slučajeva objašnjavano je tabuiziranjem trešnje pokojnika pri odvoženju. Osim toga, moguće je promišljati i o značenjskim odnosima saonice – čamac. Simo Trojanović, srpski etnolog uspoređivao je slavensku ideju o prelasku vode s onom grčkom u Haronovom čamcu i rijeci Stiks, novčanim priložima za putovanje, te zabrani da se plaće za mrtve kako ih ne bi utopili već na ovom svijetu. Ljubomir Niederle je pak obred pokapanja na čamcu i prijelaz duše preko vode na drugi svijet promatrao kao dvije različite pojave. Čamac je po njemu bio tek prilog u skandinavskom obredu, kojega će mrtvi koristiti na drugom svijetu te nije imao veze s prijevozom duše. O poimanju drugoga svijeta koji se nalazi preko vode, u usmenoj tradiciji Slovenaca je najviše pisao Vinko Moderndorfer. Ruski filolozi Vladimir Nikolajević Toporov i Vjačeslav Ivanov pisali su o Velesu i njegovoj zemlji mrtvih koja se nalazi „negdje iza mora.“ Možda najopsežniji i najdojmljiviji opis slavenskog poganskog pogrebnog obreda i njemu pridruženog žrtvovanja sluškinje, što je uključivalo davljenje konopcima i probadanje bodežom od strane starije žene koju su nazivali „anđeo smrt“, davljenje te spaljivanje pokojnika u čamcu zajedno s priložima, dao je već spomenuti arapski putnik Ibn Faldan u 10. stoljeću. Brojni su i drugi suvremeni opisi vrlo starih načina pokapanja, kao i pronađenih arheoloških tragova. Milenko Filipović u svom terenskom radu susreo se s pogrebom u kome je pokojnik čamcem bio prevožen do groblja u drugom selu.

Nadalje, u Njemačkoj su pronađeni ostaci slavenskih grobova s paljevinskim ukopima koji su bili izrađeni od velikog kamenja u obliku čamca, dok je velik broj autora poput Milovana Gavazzija i Franca Bezlaja pisao o pokopavanju umrlih u deblo drveta, pa se slijedom etimoloških relacija koje su otkrivene, pokušalo vidjeti da li postoje veze između pokapanja u deblo drveta i u čamac. Dok je stavljanje novca u grčkoj tradiciji bilo namijenjeno Haronu za put pokojnika preko rijeke Stiks, u Rusiji su pokojnike davali novce za Vodca i Plovca koji su bili vodiči duša na drugi svijet, a u Ukrajini je ulogu psihopompa imao sveti Nikola. Prelazak preko vode u tako određenom kontekstu bilježimo i u hrvatskom i dubrovačkom usmenom narodnom pjesništvu, u kojem nalazimo Mariju s Isusom, svetog Nikolu, svetog Vida, a u pojedinim dubrovačkim kolendama čak i mladi bog – Božić zove da ga prevedu čamcem preko vode iz onoga svijeta u naš. Likovi koji se javljaju kršćanske su interpretacije nekih pretkršćanski svojstava ili likova.

Kako zaključuje Ivan August Kaznačić – „Sveti Nikola koji prevaža kao grčki Karone potvrđuje mnijenje o poganskom izvoru Kolenada“. On je zapravo pastir pokojnih – Veles ili pak kao mlado božanstvo – Jarilo koji se vraća u naš svijet.

Nikola, Nikola, zapov'jed je od Boga
da otideš u goru da poneseš sjekiru,
koji nagješ prvi dub da is'ječeš u troje:
od jednoga plavčicu,
od drugoga vesoca,
od trećega kormilo
pak da voziš Jezusa
svetom djevom Marijom.

(Kaznačić, 1868., str. 126, kolenda; Dubrovnik)

Podigla se korabja
sa lipa mista Dunaja,
u njoj je patron Nikola,
na njemu tanka košuja
od lipa cvita makova.
Nikoli družba govori:
„Bora ti patron Nika
otklen ti tanka košuja
od lipa cvita makova.“
Nikola družbi govori:
„Bora van moja družino,
kad se je sunce ženilo
s prilipon zvizdon Danicon
mene je zvalo za kuma,
kuma me lipo darova,
dala mi tanku košulju
od lipa cvita makova,

ja kumu lipše darova,
da san jon prsten od zlata,
u kome sunce i misec sja.”

(Fisković, 1992., str. 7–8, kolenda; Orebić, poluotok Pelješac)

Raslo drvo srid raja, plemenita dafina,
plemenito rodila, zlatne grane spustila.
Lišće ima srebreno, pod njoj sveta posteja,
na njoj svetac počiva, sveti otac Nikola,
kojemu dolazi Ilija, ognjeviti vojvoda,
pa besidi Ilija: „Čuješ brate Nikola,
homo brate na zemju, da pravimo korabje,
da vodimo dušice sa onog svita na ovaj.“
Otiđoše na zemju, napraviše korabje,
privezoše dušice s ovog svita na onaj.
Al tri duše ne mogli, jedna duša grišna,
kuma na sud vodila, druga duša grišna,
sa susidom se mrazila, treća duša grišna,
divojku je budila.

(Fisković, 1993., str. 10; Orebić, poluotok Pelješac)

Sveti Vide, Odavide,
što po moru brode brodiš i po nebu zvijezde brojiš,
pa ti tate slomi ruke, mrku vuku oštre zube.
A da tate ne ukrade, mrče vuče ne zakolje, i vještice ne izjedu,
da bi tako osvanu moje stado svekoliko. Amen.

(Šimunović, 2011., 11., Dubrovačko primorje)

Eto Bože preko vode, veselo, veselo!
Na doratu vas u zlatu, veselo, veselo!
Na ruci mu zlatan prsten, veselo, veselo!

(Botica, 1995., str. 54, kolenda; okolica Stoca, Bosna i Hercegovina)

Zove Božo preko vode, kolendo, kolendo.
Žene mu se ozivale, veselo, veselo.
Preves' te me na te strane, kolenda, kolenda.
Mi te preves' ne možemo, kolenda, kolenda.
Naših ljudi doma nije, veselo, veselo.
(...)

(Primorski običaji Badnjega dana, Božića i Šćepan dana, 18. prosinca 2005., KUD „Žutopas“, DVD disk, kolenda; Smokovljani – Visočani, Dubrovačko primorje)

Božić zove s one (bande) strane, kolendo, kolendo!
S one strane, vode ladne, veselo, veselo!
Preveste nas na te strane, kolendo, kolendo!
Na te strane vode ladne, veselo, veselo!
Mi vas preves ne možemo, kolendo, kolendo!
Nama ljudi dome nema, veselo, veselo!
Da gdje su vam ne bilo ih, kolendo, kolendo!
Otišli su u badnjake, veselo, veselo!
Ne će doći do nedjelje, kolendo, kolendo!
Ni do druge polovine, veselo, veselo!

A žene nam pjane leže, kolendo, kolendo!
Griju noge u ognjištu, veselo, veselo!
A djevojke pobjesnule, kolendo, kolendo!
A mladići vragulići, veselo, veselo!
(Drž stara moja, ovu božićnu jabuku, Dubrovački list, 23.
prosinca 1925., br. 50, god. 2., kolenda; okolica Dubrovnika)

Božić zove s one bande:
„Privezite nas, ako nije ljudi doma, i žene će nas;
jer su ljudi pjandofije, potopiće nas;
a žene su veselice, veseliće nas!“

(Vuletić Vukasović, Narodna svijest, Zadnji Božić na Lopudu staroga Amerikanca, 23. prosinca 1932., br. 52,
kolenda; otok Lopud)

Božić zove s onu stranu, prevezite me,
doran'te mi rujna vina, i pogačicu,
i pečena s ražnja mesa, i kobasice,
ja vam nosim ozgo s neba silne darove,
sreću, zdravlje i veselje i blagoslove.

(Vrčević, Slovinac, 11. siječnja 1982., br. 2, kolenda; okolica Dubrovnika)

U Srbiji se pak očuvao običaj da se četrdeset dana poslije smrti čovjeka polaže brvno preko neke vode kako bi se pomoglo duši da pređe most. Na našu priču o vjetru lijepo se nadovezuje i slavonsko vjerovanje po kome se ako vjetar puše smatra da se netko objesio, dok se s druge strane za plodonosnu kišu obraćalo utopljenicima. Riječi „nav“, „navje“ koje su označavala mrtve i svijet mrtvih Aleksandar Kotljarevski usporedio je s češkim i poljskim „nav“, „nava“, pa i dubrovačkim nava što je označavalo lađe. U Slovenaca je, kako objašnjava Bezljaj, „navje“ imalo i oblik „mavje“, „movje“ i značilo more. Na kraju važno je upozoriti i na to da se velik broj ranosrednjovjekovnih slavenskih grobalja nalazi upravo uz bunare, lokve, rijeke i potoke, ne samo zbog funkcije očišćenja, već i zbog simboličke vrijednosti takvih mjesta.

Akademik Radoslav Katičić upozorio je da je slavenski bog gromovnik Perun i njegov sukob s protivnikom zmijom Velesom, pastirom pokojnika i vladarom podzemlja, također imao svoje mjesto u pogrebnom kontekstu kao dio obrednih čarolija za prizivanje pokojnikove duše, koje su se izvodile sada već na grobnom humku na uzvisini. Zazivanje olujnog oblaka, vjetra i kamen-munje koji će probiti grobnu dasku i raskoliti zemlju i tako osloboditi pokojnika, otkrivaju nam lik gromovnika Perun kao nekoga tko može na određeni način uznijeti dušu, osloboditi zemljanih okova ili je pak „uskrisiti“, a možda i zapaliti. Za razliku do Peruna Veles je imao ulogu jednaku indijskim Vrtra ili Vali. Radi se o neprijateljima koji zatvaraju krave i vode – plodnost u podzemlju, a Indra ih oslobađa. Veles

je pastir pokojnika i napasa ih na zelenoj livadi koju su Heleni poznavali kao Elizija. S imenom slavenskog božanstva Velesa u vezi su i litavski „veles“ i latvijski „velis“ – nazivi za pokojnika, dok se terminom „velns“ u latvijskom jeziku označavao vrag. Opozicija gore – dole, suho – mokro, Perun – Veles / Mokoš prisutna je i u latvijskoj tradiciji. Prema latvijskom narodnom pjesništvu, dolje, u dolini, u dolu ispod dvora, stoje vrata pokojnika koja zatvaraju i otvaraju boravište umrlih, a pokrovna daska grobasu su pravo ta vrata. Perun probija ta vrata kao što i uz pomoć svoga sina Jarila, oslobađa plodnost koju je Veles zimi zatvorio u podzemlju. Time snaga i moć buđenja prirode u proljeće, postaju svojstva koja posredstvom božanskog mogu imati utjecaj i na postupak oživljavanja pokojnika zatočenih u podzemlju. U knjizi „Vilinska vrata“ u poglavlju „Veles u psalmu“ akademik Radoslav Katičić iscrpno analizira i jasno ukazuje da se u starozavjetnom tekstu, u čuvenom psalmu 23, „Gospodin je pastir moj“, otkriva pastir pokojnika koji po svemu odgovara praslavenskom Velesu i njegovom obitavalištu. Pretpostavio je stoga da se radi o jako dubokoj starini, u kojoj je preko nekog od indoeuropskih naroda (možda Kananskih susjeda Filestejaca) taj koncept došao u semitsku predaju.

Osim Veles i Peruna kao dio obrednih koncepata uz smrt, bitnu ulogu imala je i Mokoš, poznata još i kao „Mati vlažna zemlja“ kod Rusa ili kod nas i kao „Stara majka“, pri čemu se mislio na Zemlju, tlo koja nas hrani kao svoju djecu i u koju ćemo leći nakon smrti. Tako Gundulić u 17. stoljeću pjeva o zemlji koja je zasijana – „Za me plodna dar sjemena stara mati u skut prima.“ Kod Bjelorusa navodi se „sveta zemlja“, ona je sveta, kako tumači Katičić, zato što zrači natprirodnom snagom, pa je kao takva moćna i silna. On donosi i zagovor za liječenje ječmenca u kojoj se čovjek kao grješnik obraća materi zemlji – „Oprosti mi, majčice zemljo, u čem' sam zgriješio!“ U latvijskim dajnama ta velika majka božica pojavljuje se utrojena poput suđenica u likovima Laime, Mare i Dekle i s njima se susreće mlada djevojka na izvoru. Jedna od njih – Laime se izjednačuje sa Saule – Suncem i to je uz Zemlju još jedno od njezinih pojava. Mjesto na kojem se ona takva utrojena nalazi, su donja dvorišna vrata dvora, dolje u dolini, gdje su i obori za stoku uz vrelo vode i od tamo ona dijeli usud ili sudbinu. Ona može puštati – tada je Laime – Sreća ili može uskraćivati – tada je Nelaima – Nesreća. Posebno je zanimljiva latvijska dajna koja se obraća „Božiću“ i pita ga (djevojka) gdje će oprati krvlju uprljani kaput, a Laime joj pokazuje rijeku saponice u dolini. Voda vrela na kojem je Laime može biti zamućena na dva načina: prvi je da je crvena ili krvava od pranja djevojačke odjeće što podrazumijeva ili biološki ulazak djevojčice u status djevojke ili ritualno ubojstvo svoga dragoga; drugi je da može ključati zlatom i

srebrom što nagovještava svetu, ali rodoskvrnu svadbu božje djeca Jarila i Morane, te izradu nakita za svadbu i ulazak djevojke u status udanih žena. Istom, ta opjevana priča odnosi se i na otvaranje vrata zemljine plodnosti, i prodiranje biljaka iz njezine nutrine. Uz Laime na donjim dvorišnim vratima dvora nalazi se i „velns“ – vrag, što je kršćanska interpretacija Velesa. Treba spomenuti i da se osim djevojke s tri žene na izvoru – čarobnice, može susresti i mladić, no taj je susret kako se čini za njega opasan zlokoban te završava njegovom smrću. Zbog toga je voda, pa i more iza kojega po nekim pjesama dolazi Jarilo crvene boje. Jarilova sestra i buduća žena nosi ime Mara odnosno Morana, Marena ili Morena te ona pri kraju godišnjeg ciklusa rodosti postaje krvoločna moriteljica i sasušena starica koja se u figuri lutke baca u vodu ili vatru. Ona se u tom trenutku pojavljuje upravo kao personifikacija smrti. Veliki broj slavenskih narodnih pjesama opisuje nam Jarila ili Jurja koji dolazi iza crvenoga mora na konju, kao i njegovo žrtvovanje od strane utrojene božice, same sestre / žene ili sestrine braće. Majka koja je gazdarica dvora usko je vezana sa svijetom pokojnika, a Latvijci o njoj pjevaju kao o Majci pokojnika. Ključeve podzemlja gdje su pokojnici iz vrela u proljeće iznose pčele, Jurjeva majka, gazdarica dvora, ali i sam Juraj. Oni zatvaraju zimu i otvaraju zemlju u proljeće/ljeto te puštaju rosu i toplinu, travu i žito – međimurska pjesma lijepo nam kazuje – „Protuletje se otpira, moje srce nema mira“. Za razliku od Jurjeve majke, kod Čeha se kao ona koja predaje ključe zemlje pojavljuje i njegova sestra/ draga u liku lutke Smrti, Smrtolenke, Smrtole, Smrtke, Morane ili Marene (povezano s moriti) odjevene u bijelo koju spaljuje ili baca u vodu. U nekim od pjesmama pita ju je se gdje je stavila ključe, a ona odgovara da ih je dala Jurju. Kako zaključuje Katičić, izgleda da je prvobitna pretkršćanska predodžba bila da je onostrani svijet u podzemlju te ga je tek kršćanski nazor smjestio na nebo. Pokazuje se isto tako da je vladarica vrata dvorišta dvora u dolini uz vodu istovremeno i čuvarica ključeva i vrata podzemlja, dveri pokojnih, koja može ustupiti svome sinu da otvori zemlju u proljeće. Poznata je i kao „Velju mate“, Majka pokojnih, Majka grobova, ali i Majka zemlje koju, kako svjedoče latvijske pjesme, treba prinijeti kruh kao poklon. U svom raspoloženju korača preko grobova pobjedonosno kao „mors triumphans“. Majka pokojnih je zapravo već spominjana Nelaime – Nesreća latvijskih dajni, ona koja uskraćuje. Uz nju je ne zaboravimo i Veles pastir pokojnih. Iz Velesova svijeta, iza vode, na početku proljeća dolijeću ptice selice koje su tamo pod zaleđenom vodom provele zimu. Taj drugi svijet, svijet mrtvih kod Rusa se naziva irij ili irej, u Ukrajinaca irij, virij i girij, Bjelorusa virij, a Poljaka wyray. I praslavenska riječ vir, vodeni vrtlog, otkriva nam se tako kao vrata u onostranost irija. U Slovenaca irin također označava vir, dok je ir oznaka za mlaku vode. Od toga su i glagolske izvedenice iriti se – uzburkati se, te jeriti se i jariti se. U

slovenskom jeziku je pak „ići na rajnu“ značilo umrijeti. U zapadno baltičkom kulturnom krugu, koji je nekada bio dio baltoslavenskog kruga, svete šume ili gajevi nosili su nazive alkā, alkas ili rāmawan. Riječ alka u rekonstruiranom praindoeuropskom terminu *alku / *elku znači lakat, krivina, zavoj, a isto to znači i pruska riječ alkūns, zavoj. Naziv toga mjesta odnosi se na područje na kojem borave mrtvi. Istoga podrijetla je i slavenska riječ lug, koja se odnosi na mjesto na kojem se savija rijeka, mjesto uz riječni zavoj. Slavenska riječ gaj dolazi od praslavenskog glagola *gojiti – živjeti; taj je termin označavao ritualno mjesto na zemlji, odvojeni dio šume koji je bio dom mrtvima. Sličnoga značenja je i riječ *raj, koja se izvodi od praslavenskoga glagola rojiti (teći, strujiti poput vode) i u vezi je sa spomenutim irej.

Viši kustos Ivica Kipre

Etnografski muzej Dubrovačkih muzeja

Literatura:

Katičić, Radoslav. 2014. „Vilinska vrata“. Ibis grafika , Matica hrvatska, Zagreb.

Katičić, Radoslav. 2008. „Gazdarica na vratima“. Ibis grafika, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb/ Mošćenička Draga.

Kipre, Ivica, 2014. „U stabru ti ljuti zmaje, u granam ti soko sivi. Tragom pretkršćanskih elemenata u tradicijskoj kulturi dubrovačke okolice“, Dubrovački muzeji, Dubrovnik.

Loma, Aleksandar, 2004. Dušom u nebo. Obred spaljivanja mrtvih u starim i tradicionalnim kulturama sa posebnim osvrtom na paganske Slovene, „Kodovi slovenskih kultura“, Smrt, str. 7-64, Clio, Beograd.

Marjanić, Suzana, 2004. Južnoslavenske folklorne koncepcije odrugetvorenja duše i zoopsihonavigacije/ zoometempsihoze. „Kodovi slovenskih kultura“, Smrt, str. 208-248, Clio, Beograd.

Mencej, Mirijam. 1997. „Voda v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti“. Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.